



עורכת: ד"ר אירית בק

עורכת משנה: עדי קראוט-אדלר

כרך 3, גיליון מס' 9, 22 לפברואר 2018

כוחו של פולקלור להעביר מסרים מן העבר אל תוך השיח העכשווי בגאנה¹

יעל מהל

כוחן הרב של יצירות פולקלור ניכר ביכולתן להעביר מסרים מן העבר אל תוך השיח המתקיים בהווה ולהשפיע על הבניית העתיד. אין זה מקרי שחומרים פולקלוריסטיים שרדו תהליכים מטלטלים כגון מלחמה, רדיפה, הגירה וניעות אותם חוו בני עדתם והמשיכו להשפיע על דורות רבים גם לאחר מכן. המעבר הבין דורי של חומרים אלו הינו רב עוצמה ואיננו נתון למרותם של בעלי שררה. הוא איננו כפוף לחוקים ולנהלים ואף איננו זקוק לתייעוד על מנת לנסוק אל עבר העתיד. זהו כוחן של מילים היוצאות ממעמקי הלב ומתהום המחשבה ונאמרות בעל פה בפתגם, בסיפור שמסופר סביב מדורה, בשיר או בחידה. זהו כוחו של ריקוד, תיפוף, טקס או סמל העובר מאבות ומאימהות לבניהן ובנותיהן. כל עוד רכיבים אלה ישולבו בשיח האקטואלי ויימצאו רלוונטיים הם ימשיכו להתקיים. בכל דור יקומו מסרנים שיבררו חומרי פולקלור אלו ויעבירו אותם הלאה אל עבר העתיד.

דוגמא טובה לכך ניתן למצוא בסיפורי אננסה העכביש, מעמודי התווך של הפולקלור בגאנה אשר במערב אפריקה. מרכזיותם של סיפורים אלה הינה כה רבה, עד כי בשפת האקאן (Akan) אותה דוברים רבים בגאנה, היגוד סיפורים נקרא "אנססס", על שם סיפורי אננסה.² סיפורי אננסה מוכרים בכפרים הנידחים ביותר ברחבי המדינה ומועברים מדור לדור בקרב קהילת האשנטי בה נוצרו, אך גם בקרב קבוצות אתניות הדוברות שפות אחרות.³ רבים מסיפורים אלה אף שרדו את מסען המחריד של ספינות העבדים אל מעבר לים ונשתמרו כנכס יקר ערך עבור

¹ ברצוני להודות לכומר ד"ר אליאס אסיאמה על תרומתו הרבה לכתיבת מאמר זה.

² אודות מרכזיותם וחשיבותם של סיפורי Kweku Ananse וכינוי היגוד סיפורים (storytelling) בחברה הגאנית בשם "Anansesem", ראו: Elias K. Asiam, *The Use of Story-Telling as Theatre for Education*, Accra: Ghana Universities Press, p.4.

³ שם, ע' 5.

המוני בני האדם ש"דלת האל חזור" נסגרה מאחוריהם. אננסה התחבולן מייצג עבור רבים, באשר הם, את רוח החירות והמרד.

דמותו ההומוריסטית של העכביש, בעל התכונות האנושיות, מתאפיינת בניגודים הרבים המצויים באישיותו ובפעולותיו. אננסה הינו חריג בחברה בה הוא נמצא, אבל בו זמנית הוא מייצג את האדם הפשוט במאבקיו היומיומיים ובתפיסת עולמו. הוא מצחיק, מקסים, תמים ומגוחך, אבל גם אנוכי, ערמומי ולעיתים אף אכזר ומרושע. הוא דמות שוליים, אשר בהתנהגותה יוצאת הדופן מצליחה, לעיתים, לאחוז בעמדות רבות עוצמה, אשר נועדו לבעלי שררה. תעוזתו וכושר הישרדותו של אננסה מהווים מקור השראה, העצמה ותקווה לרבים. כשהוא מצליח בתחבולותיו להערים על גורמים חזקים ממנו ולשרוד הוא זוכה לאהדה רבה. יחד עם זאת, חולשותיו האנושיות של אננסה מדרדרות אותו, לעיתים, לתחתית הסולם החברתי והביקורת העולה, לא פעם, ביחס להתנהגותו ולערכיו הפגומים, מהווה אמצעי לחיזוקן של הנורמות החברתיות המסורתיות הרצויות. דמותו של אננסה קמה ועולה מחדש בסיפורים רבים ולפרקים מיוחסות לו פרשיות הלקוחות מהקשרים אקטואליים.

שילובו של הסיפור הפופולארי "אננסה והתנין" בשיח העכשווי בגאנה ידגים היטב את הנאמר לעיל:⁴

יום אחד התנין הביא את ילדיו לאננסה על מנת שילמדם לדבר אנגלית. הוא עשה זאת משום שאננסה דיבר אנגלית טובה מאוד כשהופיע בפני מועצת הזקנים והרשים את מאזיניו. אננסה הורה לתנין להשאיר את ילדיו בביתו למשך שבועיים כדי שילמדם לדבר בשפה האנגלית באופן מושלם. מיד לאחר שהתנין עזב, אננסה ובנו נטיקומה נעלו את ילדי התנין בחדר, הרגו אותם בזה אחר זה והכינו ארוחות מפוארות מבשרם. לאחר מכן, אננסה לכד נחיל של זבובים ונעל אותו בחדר. בכל פעם שהתנין בא וביקש לראות את ילדיו, אננסה ובנו העמידו אותו מאחורי דלתו הנעולה של החדר בו נעלו את הזבובים. כשהתנין שמע את הקול שהשמיעו הזבובים, הוא התלהב מכך שילדיו, כך חשב, דברו אנגלית שוטפת וטובה מאוד. לאחר שבועיים התנין בא לקחת את ילדיו הביתה, אך אננסה דחה אותו בתירוצים שונים ולא אפשר לו לראות את ילדיו. התנין החליט לחטוף את ילדיו של אננסה עד שיוחזרו לו ילדיו. נטיקומה, בנו של אננסה, פחד מאוד שהתנין יאכל אותו ועל כן סיפר לו שאביו אכל את כל ילדיו ואף גילה לו היכן הוא מסתתר. התנין הגיע למקום המסתור של אננסה ורדף אחריו, אבל אננסה היה מהיר יותר והסתתר בתקרה, במקום

⁴ לקריאת נוסח כתוב באנגלית לסיפור זה, ראו: Elias K. Asiamah, *The Use of Story-Telling as Theatre for Education*, Accra: Ghana Universities Press, 2016, pp.11-12

שהתנין לא יכול היה להגיע אליו. כך מסתיים סיפורי, הלוואי שיביא תובנה לכל מאזיניי. ספרו אותו!⁵

מוסר ההשכל העולה מסיפור זה הוא שיש לבדוק היטב במי לתת אמון, שכן הופעה חיצונית מרשימה עשויה להוליך שולל ולטשטש את זיהויו של אויב. בסיפור זה אננסה הרשים רבים הודות לאנגלית הרהוטה שבפיו ותדמיתו החיצונית שימשה מסווה לפנימיותו. לאחר מכן, דמות העכביש הנראית כלפי חוץ חלשה, קטנטנה וחסרת אונים התגלתה כדמות חזקה, מסוכנת ואכזרית. ואילו התנין גדול הממדים והמפחיד התגלה כנאיבי, חסר אונים ונלעג. לא זאת בלבד שהוא לא הצליח להגן על ילדיו מפני העכביש הקטנטן, הוא גם לא הבחין בין קולו של נחיל זבובים לבין קולה של השפה האנגלית אותה כל כך רצה להנחיל לילדיו. השפה האנגלית מייצגת את המערכת התרבותית של דובריה הקולוניאליסטיים.⁶ לאור זאת, מתגלה ביקורת נוקבת כלפי מי שבוחר לאמץ עבור בניו את תרבותו הזרה של הכובש, אשר אף הוא עצמו אינו בקיא בה.⁷ על פי לקחו של סיפור זה, סופו יהיה כסופו של התנין שאבד את ילדיו - את דור ההמשך.

עניין זה מתכתב היטב עם דיון המתקיים בשנים האחרונות בחברה הגנאית בדבר היתרונות והחסרונות של השימוש בשפה האנגלית. כך למשל, שרת החינוך לשעבר של גאנה, פרופ' ננה אופקו-אג'ימנג (Naana J. Opoku-Agyemang) עוררה וויכוח ציבורי בקריאתה להפסיק את השימוש בשפה האנגלית כשפת הוראה בבתי הספר בגאנה ולאפשר לתלמידים ללמוד בשפת אמם המקומית.⁸ מאחורי עמדה זו עומדת הסברה שהשימוש בשפת האם בשנות הלימודים הראשונות יקל על התלמידים בתהליך הלמידה וההסתגלות לבית הספר ויסייע לשימור זהותם האתנית. עם זאת, גם לרכישת השפה האנגלית בגיל צעיר ברמת שפת אם יתרונות רבים שלא ניתן להתעלם מהם. השפה האנגלית הינה שפתה הרשמית של גאנה ומהווה גורם מאחד. היא משמשת את

⁵ פעמים רבות המספר קורא בסיום הסיפור למאזיניו לספר את הסיפור על מנת שיחזור שונה. לדוגמאות ראו, שם ע' 23: (Let my story go and come back not the same.) "תנו לסיפורי ללכת ולחזור שונה." או ראו דוגמא נוספת, שם ע' 37: (This is the end of my story and it go and come back through any one of you!) "זהו סוף סיפורי והוא ילך ויחזור דרך כל אחד מכם".

⁶ במחצית השנייה של המאה ה-19 תחילת המאה ה-20 בריטניה הצליחה להכניע סופית את ממלכת האשנטי ולגבש את שלטונה בחוף הזהב, כיום גאנה, כקולוניה בריטית. לפירוט על כך ראו: נעמי חזן, נורית השמשוני-יפה ואלה קרן, צמיחת המדינות החדשות באפריקה, קולוניאליזם ודה-קולוניזציה באפריקה: יחידות 2-3, ישראל: האוניברסיטה הפתוחה, 1997, ע' 20-21, 33-34.

⁷ אודות אופיין ההרסני והאינטרסנטי של המערכות הקולוניאליות באפריקה, אשר ניצלו את האוכלוסייה המקומית ומשאביה הטבעיים ובמקביל לכך כפו עליה מערכת תרבותית זרה, ראו: גליה צבר, בראשית הייתה אפריקה, ישראל: משרד הביטחון, 2010, ע' 104.

⁸ "Ghana to Push Mother Tongue Instruction", *Language magazine*, 19 October 2015, Accessed: 20 February 2018. <https://www.languagemagazine.com/2015/10/19/ghana-to-push-mother-tongue-instruction/>

מוסדות השלטון והחברה ויוצרת תקשורת בין הקבוצות האתניות הרבות, אשר דוברות שפות ודיאלקטים רבים. ידיעת השפה האנגלית מהווה אמצעי לרכישת השכלה איכותית כמו גם לחיזוק התקשורת עם גופים בינלאומיים שביכולתם לסייע להתפתחותה של גאנה. כפי שניתן לראות, הסיפור "אננסה והתנין" מסייע להעלאתו של דיון בסוגיה אקטואלית חשובה. הוא מזהיר, בדרכו הציורית, מפני הסכנה הצפויה לזהויות האתניות המצויות בגאנה, אם דור ההמשך יאמץ את שפת הכובש וישכח את שפת אמו ומורשתו.



סמל הסנקופה על קיר בשכונת המצוקה גיימס טאון, אקרה.

חשיבות שימור מסורת העבר מודגשת היטב גם בסמל הסנקופה הפופולארי, אשר הינו אחד מסמלי האדינקרה המזוהים עם הפולקלור הגנאי.⁹ משמעותו של סמל הסנקופה בתרגום משפת האקאן היא: "חזור וקח!" ופתגם המקושר לעיתים קרובות לסמל זה בתרגום משפת האקאן הוא: "אין שום פסול לחזור ולקחת חזרה את מה ששכחת." הסנקופה היא ציפור מיתולוגית, אשר עפה קדימה, אך היא מביטה לאחור ולעיתים נושאת בפיה ביצה כסמל לעתיד. משמעות הדבר היא שידיעת העבר חשובה להבנת ההווה ולהבטחת העתיד. בשיטתו הצבאית של האקאן סמל זה מייצג את יחידת המאסף. הדבר מדגיש את האחריות הרבה הטמונה בהנחיה: "חזור וקח!" להבטחת הישרדותה של החברה ומסורתה.¹⁰ הפתגם מהווה מענה לטענה השוללת חזרה לאחור והכרה בטעות שבזניחת ערכי העבר. יש בפתגם קריאה לביקורת עצמית ובחינה מחודשת של מעשים ורעיונות לאור מורשתם של האבות. עיקרון זה מוצא ביטויים רבים בחברה הגנאית

⁹ סמלי האדינקרה הם סמלים וויזואליים המזוהים עם שבט האשנטי, אך נפוצים גם בקרב שבטים אחרים בגאנה. הללו מבטאים ערכים מסורתיים המנוסחים כפתגמים. על כך, ראו: Adolph Hilary Agbo, *Values of Adinkra Symbols*, Ghana, Kumasi: Delta Designs and Publications, 2011, pp. 7-12.

¹⁰ אודות משמעותו של סמל הסנקופה ראו: University of Illinois Springfield, Accessed: 20 February 2018. <http://www.uis.edu/africanamericanstudies/students/sankofa>

וכן ראו: Arthur, G.F. Kojo, *Cloth as Metaphor*, Accra, Legon: Cefiks, 1999, p.181

העכשוויות וההתייחסות אליו, כמו גם לעקרונות מסורתיים נוספים, מהווה גשר להדברות ולהבנה.¹¹ דתות מסורתיות ממשיכות ללוות רבים מבניה ומבנותיה של החברה הגנאית במקביל לנצרות או לאסלאם. נוכחותם של האבות הקדמונים במציאות ההווה מוחשית ומשמעותית וקוראת לאדם לתת דין וחשבון על התנהלותו יום יום שעה שעה. מסורת האבות ממלאת אצל רבים תפקיד חשוב במעגל החיים וניכר ביטויה בטקסים הנוגעים ללידה, התבגרות, נישואין ומוות, כמו גם במערכת השלטונית המסורתית של הציפיים ובתחומים נוספים.¹²

חיזוק הזהות הגנאית המסורתית לובש לעיתים מלבוש מוחשי מאוד. כך למשל, ישנה פופולריות רבה ללבישת בגדים מסורתיים בכל שדרות החברה הגנאית, הן בקרב מכובדים באירועים רשמיים והן בקרב פשוטי עם, מבוגרים וצעירים גם יחד. יש לציין, שהבדים המסורתיים ובהם בד האדינקרה (Adinkra Cloth) מכילים הדפסים של סמלי אדינקרה וצבעים בצבעים בעלי משמעות סמלית. כך למשל, צבעי אדום, שחור ולבן, משמשים לבגדים הנלבשים בלוויית וצבעים בהירים משמשים, לרוב לשמחות. גם לבד הקנטה (Kente Cloth) הארוג שימוש נרחב באירועים רשמיים וחגיגיים והוא נושא דוגמאות וצבעים בעלי משמעות סמלית.¹³

לפני למעלה מעשור הנהיג הנשיא לשעבר ג'ון קופור (John Agyekum Kufuor) לבישת מלבוש מסורתי מקומי בימי שישי. נוהג זה נשמר ומיושם על ידי רבים גם כיום. קריאתו של קופור ללבוש מלבוש מסורתי נועדה לתמוך בראש ובראשונה בתעשיית הטקסטיל המקומית, אך ללא ספק קראה גם לשימור הזהות הגנאית ולחיזוק הגאווה הלאומית. העיתונאי רנספורד טטה (Ransford Tetteh) אף קרא לגנאים ללבוש בגדים מקומיים לא רק בימי שישי אלא גם בכל ימות השבוע.¹⁴ הדבר עולה בקנה אחד עם קריאתם העכשווית של מעצבי דעת קהל באפריקה להימנע מיבוא בגדים יד שניה מרחבי העולם למדינותיהם וחיזוק תעשיות הביגוד המקומיות. ניתן למצוא כיום מעצבים ויוזמים מקומיים לא מעטים, אשר זיהו מגמה זו של החזרת עטרה ליושנה והם מייצרים בגדים מבדים מסורתיים העשויים על פי גזרות אופנתיות מערביות וזוכים להצלחה רבה גם בקרב קהילת הזרים החיה בגאנה.

¹¹ ראו לדוגמא: מאמרו של עמי מהל, שגריר ישראל לגאנה והחתומה מטה בדבר בחינת עברה ההיסטורית של ירושלים כרכיב הכרחי לדיון המתקיים אודות עתידה. Ami Melh and Yael Mehl, "Looking backward for the sake of the future", *Graphic Online*, 10 January 2018. Accessed: 20 February 2018. <https://www.graphic.com.gh/features/opinion/looking-backward-for-the-sake-of-the-future.html>

¹² Kofi Asare Opoku, *West African Traditional Religion*, Published. Accra: FEP International, 1978.

¹³ לפירוט אודות משמעות עיצובו של אריג הקנטה, ראו: *Ghana Review*. Accessed: 20 February 2018. <http://www.ghanareview.com/directory/kente.html>

¹⁴ Ransford Tetteh, "Shift from 'Friday wear' to 'Everyday wear'", *Graphic Online*, 13 December 2013. Accessed: 20 February 2018. <https://www.graphic.com.gh/lifestyle/fashion/shift-from-friday-wear-to-everyday-wear-ransford-tetteh.html>

בצד מגמה חיובית זו של מודעות לחשיבות שימור העבר, ניכרת התרחקות מאורח החיים השבטי המסורתי. צעירים רבים נוהרים מן הכפרים אל הערים הגדולות תוך רצון למצוא עתיד טוב יותר, שונה מזה הצפוי להם במסגרת המסורתית של הכפר. בולטת במיוחד עזיבתם של צעירים מן הצפון מוכה הבצורת לבירה אקרה. למרבה הצער, הללו מתקשים לשרוד בעיר. צעירות רבות, הנקראות KAYAYU משמשות סבלות בשווקים כשהן נושאות מטענים על ראשן בתמורה לסכומי כסף פעוטים, ללא קורת גג ומסגרת מגוננת. הן מנוצלות לרעה ולא אחת נופלות קורבן לאונס ולהשפלה. צעירים רבים פונים לפשע, לזנות ולסמים. הדבר מחמיר בשל העדר יד מכוונת כשהסמכות ההורית והשבטית קורסת והצורך לשרוד עולה על כל דבר אחר. השפה האנגלית משמשת גורם מאחד ורכיב בעל משמעות בהסתגלות לחיי העיר ובהשתלבות בשוק העבודה בה. הדבר בא על חשבון שימור שפת האם ועמה גם מורשת העבר. הדור הגדל בערים לעיתים קרובות אינו בקיא בשפת אמו. נראה, שגם עניין זה נלקח בחשבון בשיח אודות שפת ההוראה הרצויה לדור העתיד בגאנה.

ילדי התנין מן הסיפור "אננסה והתנין" אמנם נאכלו כולם והתנין שילם מחיר יקר על בחירתו ללמד את שפת הזר הכובש ולא את שפת אמם. בסיום הנוסח הכתוב של הסיפור, שהוזכר לעיל, נאמר: "כך מסתיים סיפורי הלוואי שיביא תובנה לכל מאזיניי. ספרו אותו!" קריאה זו נועדה לחזק את המסר העולה מן הסיפור ולהאדיר את תהודתו בקרב מאזיניו. הנוסח הכתוב מגביל ומקבע את גרסת הסיפור. לא כך הדבר בנוגע לסיפורים המסופרים בעל פה. בסיומם של סיפורים רבים המספר קורא למאזיניו לשנות את סיפורו בהתאם לרצונם.¹⁵ הדבר מעודד בחינה מחודשת של הסיפור העשויה להכניס לתוכו רעיונות שונים בתכלית הנשמעים בשיח הציבורי. זהו סוד הישרדותם של סיפורי אננסה, אשר מותאמים למציאות העכשווית ולעיתים אף מומצאים בתוכה תוך שהם מיחסים פרשיות שונות לדמותו האלמותית של אננסה. זהו כוחם של חומרי פולקלור למיניהם להעביר מסרים מן העבר אל תוך השיח העכשווי ולהשפיע על הבניית העתיד. הדיאלוג הנוצר בין רכיבים מן העבר לבין המתרחש בהווה מסייע למיתון המתח הקיים בין מסורת לבין חדשנות בגאנה.

ד"ר יעל מהל היא מורה לספרות וחוקרת פולקלור, אשר התוודעה לחיים בגאנה בעקבות הצטרפותה לשליחותו הדיפלומטית של בעלה.

¹⁵ נזכר לעיל: ע' 3 הערה מס' 6.